

Elbeszélt történelem: körkérdés

Az oral history lehetséges alkalmazásait tárgyaló blokkban fontosnak és szükségesnek érezzük a szóbeli forrásokkal dolgozó elismert hazai kutatók véleményének bemutatását. Válaszadóknak olyan kutatókat, szakembereket kértünk fel, akik munkájuk során valamilyen módon foglalkoznak az „elbeszélt történelem” elméletével és/vagy gyakorlatával. Valamennyi megkérdezetthez ugyanazzal a kérdéssel fordultunk: *„Ön miben látja a szóbeli történeti források jelentőségét saját kutatásainak tükrében?”*

A válaszok terjedelmi korlátját szűken szabtuk meg, a szerkesztésnél azonban fontosnak tartottuk, hogy a válaszok szubjektivitását és a hozzászólások egyediségét, a szövegek belső egységét megőrizzük. Így a körkérdés tekinthető egyfajta sajátos oral history „leletnek” is, amely a nézőpontok sokféleségéről, a vélemények különbözőségéről, illetve a mai magyar tudományos közéletéről „árulkodik”. Szubjektív írások egy szubjektív forrásról. A beérkezett válaszokból kiolvasható értelmezési sokszínűség egyúttal a blokkban szereplő tanulmányoknak is kitűnő hátteret kínál.

Ezúton is köszönjük azoknak, akik válaszoltak megkeresésünkre, és szakmai nézeteiket, szempontjaikat megosztották a *Replika* olvasóival.

A beérkezett válaszokat a hozzászólók névsorrendjében közöljük.

Bindorffer Györgyi

(kultúrantropológus, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet)

Az oral history szerepe az antropológiai kisebbségkutatásban

A kisebbségkutató antropológus számára az oral history módszere nélkülözhetetlen eszköz. Bármilyen kutatási témát jelölünk ki, legyen az identitás, kultúra, asszimiláció, migráció, a történelmi háttér feltárása nagyon fontos ahhoz, hogy a jelen helyzetet értelmezni tudjuk. A történelem, a történelmi múlt eseményei egyrészt viszonyítási alapot nyújtanak, másrészt feltárják a folyamatok alakulását. Az oral history azért is hasznos, mert az egyén oldaláról tárja fel a mindennapi történelmet, vagy ahogy Assmann mondja, a „történelmet alulnézetből” (Assmann 1999: 52). Ennek az alulnézeti történelemnek olyan apró, finom aspektusai

lehetnek, amelyek a történelemírás előtt rejtve maradnak, különösen akkor, amikor az egyes egyénre nézve kínos, kellemetlen történesekről van szó. Voltak olyan német falvak, ahol a háború után a „Hűség a hazához mozgalom tagjai” segédkezet nyújtottak a Volksbund-tagok felkutatásában – tipikusan olyan kérdés, amit csak az oral history segítségével tárhatunk fel egy-egy településen belül. Az emlékezetben megőrzött kitelepítéstörténetek is szájról szájra hagyományozódtak a német családokban. Ezeknek az etnikai narratíváknak az összegyűjtése oral historyval lehetséges; az elbeszélők ugyanis az etnikai emlékezet, az etnikai kultúra hordozói, és mint ilyenek, a csoportot képviselik – éppen a kollektív emlékezet köti őket a csoporthoz. Halbwachs (1992) szerint ezek az oral history történetek társadalmi konstrukciók, és éppen az a csoport határozza meg ezeket, amelynek az emlékező egyén is a tagja. A kollektív memóriában tárolt konstrukciókat azonban az egyén átszűri a saját életútján, családjá történetén, és saját szubjektív szempontjai szerint fogja értékelni azokat. Ezek a konstrukciók, amelyek szoros kapcsolatban állnak a csoporttagok által megélt történelmi sorssal, meghatározzák az adott etnikai csoportot. Az oral history ily módon egyén és csoport számára egyaránt lehetőséget kínál az identifikációra.

Az általam kutatott etnikai csoportoknál az emlékezetet tápláló alapot a tradíciók hordozzák, amelyek az etnikai csoportok létének, túlélésének fontos stabilizátorai és támogatói. Az emlékezetben megőrzött tradíciók feltárása belülről láttatja a csoportot, olyan konfigurációkba vezet be, amely csak az oral history segítségével lehetséges. Ezek a konfigurációk ugyanis modelleket, példázatokat, doktrínákat tárnak fel, bepillantást engednek az etnikai alanyok érzéseinek, érzelmvilágának, véleményének belső világába.

A kulturális antropológusok között is viták folynak azonban arról, hogy mennyire megbízható az oral history, de Vansina azt mondja, hogy „a tradíciók fontos információkat tárolhatnak a múltból még akkor is, ha történelmi igazságuk magva fiktív történelembe ágyazódott be” (Vansina 1965: 8–10). Kétségtelen, hogy a történelmi háttér feltárásához az írott irodalomra is szükségünk van, de az oral history nagyon fontos szerepet töltött be például az írás nélküli népek kutatásánál. Ezeknél a népeknél a mnemotechnikai képességek sokkal fejlettebbek voltak, mint ott, ahol írásban is rögzítették a múlt eseményeit. Ebből következik, hogy helyzete válogatja, mikor kiegészítő és mikor önálló eszköz. Én kiegészítő eszközként használok a résztvevő megfigyelés és a különböző tematikájú interjúk mellett.

Hivatkozott irodalom

- Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Halbwachs, M. (1992): *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press.
- Vansina, J. (1965): *Oral Tradition*. Chicago: Aldine Publishing.

Ehmann Bea (pszichológus, MTA Pszichológiai Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs) Az oral history szövegtörzsek pszichológiai kutatásáról

Az MTA Pszichológiai Kutatóintézetében évtizedes hagyománya van a terjedelmes szövegek pszichológiai szemléletű vizsgálatának. Témájukat tekintve e törzsek két fő csoportba sorolhatóak: más kutatóktól és intézményektől átvett szóbeli történelmi források, és a pszichológusok

giai kutatás számára célzottan felvett szövegek (főként mélyinterjúk és félig strukturált interjúk). Intézetünk Narratív Pszichológiai Kutatócsoportja ezekből szerteágazó tematikájú saját elektronikus Oral History Archívumot állított össze. A legutóbbi évtizedben a szövegkutatás részben vásárolt, részben saját fejlesztésű számítógépes szoftverek segítségével történik.

Írásomban az oral history kutatás örökzöld kérdéséhez, a szövegkutatás kvalitatív-kvantitatív megközelítéséhez szeretnék módszertani szempontból hozzászólni.

A pszichológiában hagyományosan, kvantitatív besorolást kapnak a tesztekkel végzett kutatások, a szociológiában pedig a kérdőíves vizsgálatok; amikor pedig a begyűjtött anyag terjedelmesebb szöveg, akkor mindkét tudományterületen kvalitatív megközelítésről beszélünk. Ekképp az oral history szövegek pszichológiai kutatása ab ovo kvalitatív tevékenység. Ha azonban a kutatási folyamaton belül élesen megkülönböztetjük a szövegkeletkeztetés és a szövegfeldolgozás fázisát, akkor a következőt látjuk. A kvalitatív kutatás módszertani irodalma túlnyomórészt a szövegkeletkeztetés, a 'data collection' problematikájával foglalkozik. A szövegfeldolgozás, a 'data processing' szemlélete azonban a szociológiában és a pszichológiában korábban markánsan különválni látszott: az előbbi terület kutatói főként a kvalitatív adatelemzés, az utóbbi terület kutatói pedig főként a pszichológiai (ezen belül a narratív pszichológiai) tartalomelemzés jegyében címkézték magukat.

Ekképp a szövegfeldolgozási munkához használt szoftverek is két fő csoportra oszthatók: számítógéppel támogatott (CAQDAS = Computer Aided Qualitative Data Analysis Software) és számítógépes ('computerized') tartalomelemző típusú programokra. Mindkét típusú szoftver alapvetően két dolgot végez: egyrészt szabad szemmel kevésbé vagy egyáltalán nem látható mintázatokot azonosít terjedelmes szövegekben, majd ezeket (általában igen, de nem feltétlenül) kvantifikálja. A CAQDAS szoftverek is adnak kimenetet statisztikai programcsomagokba, a tartalomelemző szoftverek pedig már beépítve is tartalmaznak bizonyos statisztikai funkciókat.

Összefoglalva: jelenleg a módszertani piacon jól megférnek egymás mellett a különböző szemléletmódok; a mindenkori kutatási kérdés függvénye, hogy egyetlen populációban keresünk mintázatokat (pl. második generációs holokauszt-túlélők, ötvenhatos disszidensek), vagy már korábban felismert mintázatok mentén hasonlítunk össze független változók által definiált, különböző vizsgálati populációkat (pl. depressziós, krónikus beteg személyek versus egészséges kontrollszemélyek).

Az oral history szövegekben a számítógépes mintázatkeresés lehet tematikus fókuszú. Ennek során az esetenként több ezer oldalas szövegekből kimásoljuk és egy kisebb korpuszba sűrítve vetjük össze a bennünket érdeklő eseményről adott beszámolókat annak érdekében, hogy pontosabb képet kapjunk egy adott történelmi esemény részleteiről, azaz hogy a narratív igazság viszonylagos sokféleségéből kirajzolhassuk a pontosabb történelmi igazságot.

Intézetünk pszichológiai szövegkutatásai azonban főként az egyéni és társas identitás és a személyiségalakulás kérdése köré szerveződnek, és ekképp absztraktabb kérdésfeltevésekkel dolgoznak.

Továbbvezető irodalom

Ehmann Bea (2002): *A szöveg mélyén. A pszichológiai tartalomelemzés.* Budapest: Új Mandátum. (Módszertani kérdések, szoftverek, empirikus kutatások)

- Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus–Osiris. (Elméleti és empirikus kutatások)
- Kanyó Tamás (2003): *Emigráció és identitás*. Budapest: L'Harmattan. MTA Kisebbségkutató Intézet. (Ehmann Bea, Gyáni Gábor, Kanyó Tamás, Kende Péter, Kónya Anikó, László János és Pléh Csaba írásai a kollektív emlékezetéről és identitásról, valamint empirikus kutatások)
- László János (2005): *A történetek tudománya*. Budapest: Új Mandátum. (A narratív pszichológia elmélete és empirikus kutatások)

Elbert Márta (*filmrendező, Fekete Doboz Alapítvány*)

A *Fekete Doboz* egyik alapító szerkesztőjeként 1988 elején kezdtük el kameránkkal rögzíteni a magyarországi és kelet-európai politikai és társadalmi változásokat. Tudtuk, hogy rendkívüli történelmi időszak tanúi vagyunk, és ezeket a sorsformáló történeteket a saját eszközeinkkel *kell* megörökítenünk az eseményektől távol lévők és a később születettek számára. Mentünk az események után, és jártunk az események elébe. Monopolhelyzetünk volt a felvételek készítésekor, hiszen abban az időben magánkézből videokamera szinte egyáltalán nem létezett, a Magyar Televízió riporterei, operatőrei számára pedig tilos volt a különböző ellenzéki tüntetéseken, nagygyűléseken forgatni. A filmes kollégák csak az áramilag ellenőrzött és az állami filmlaboratóriumban előhívott, szigorúan elszámoltatott filmtekercsekkel rendelkezhettek.

Szinte az első pillanatoktól módunk volt minden fontos „rendszer döntőgető” megmozduláson részt venni. És nem csak a tüntetéseken, az akkor ellenzékben lévő pártok megalkulásain, az Ellenzéki Kerekasztal ülésein forgattunk, hanem 1989 elejétől hosszú, gyakran három-négy órás videós beszélgetéseket készítettünk azokkal a politikai személyiségekkel, akik ebben az időben fontos szerepet játszottak. Így készülhettek el Tölgyessy Péterrel, Magyar Bálinttal, Göncz Árpáddal vagy Orbán Viktorral, Fodor Gáborral, Csengey Dénessel, és még sokakkal azok a felvételek, amelyek mára értékesekké és pótolhatatlannokká váltak. Hiszen a „történelem sodrában” éppen az átalakulás pillanatait rögzítettük, míg a mostanság felvett visszatekintő interjúkban a mesélők szavait már az azóta bekövetkezett politikai-hatalmi fordulatok, érdekek és aktualitások artikulálhatják.

Az Ellenzéki és a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon közel százötven óra anyagot rögzítettünk. Ebből készítettük el 1989 decemberében azt az ötször ötvenperces filmsorozatot, amelyet soha egyetlen televízió sem sugárzott. Viszont négyévenként kaptunk olyan ajánlatokat a Magyar Televíziótól, hogy ha ilyen és ilyen szempontok szerint vágjuk át a korabeli filmet, lehet szó a vetítésről.

Ezzel a kis példával próbáltam választ adni a feltett kérdésre, hogy *miben látom a szóbeli történeti források jelentőségét saját kutatásaim tükrében*. Abban tehát, hogy nem a későbbi visszaemlékezések, átszerkesztések, mesélések, hanem az adott történelmi pillanat rögzítése lehet az a viszonylag pontos módszer, amely hitelessé teheti egy fontos történeti korszak utólagos tanulmányozását.

Hosszú évek óta tanítok leendő szociológusokat és szociálpolitikusokat az ELTE Társadalomtudományi Karán. Tantárgyam címe: *Audiovizuális források a társadalomkutatásban* – az „ott és akkor” rögzített, „ott és akkor” szerkesztett filmek vetítésével próbálom a rendszerváltás korszakát megismerhetővé és átélhetővé tenni tanítványaim számára.

A szóbeli történeti források jelentősége saját kutatásaimon belül elsősorban a személyes narratívumok, az önéletrajzi emlékezet és az identitás problémájához kapcsolódik. Az 1980-as évek elején kezdtünk hozzá ahhoz a – elágazásaiban tulajdonképpen mind a mai napig tartó – vizsgálat sorozathoz, amelynek célja a magyarországi zsidó identitás alapvető jellegzetességeinek feltárása volt, különös tekintettel a „második generáció”, vagyis a holokauszt után születettek identitásának alakulására. Ehhez csaknem kétszáz élettörténeti és családtörténeti mélyinterjút készítettünk a nyolcvanas években. Ez a kutatás akkor viszonylag nagy feltűnést keltett, elsősorban a *Medvetánc* című folyóiratban megjelent publikáció révén (Erős, Kovács és Lévai 1985). A tanulmányban közölt rövidebb-hosszabb interjúrészletek leginkább oral historyként voltak érdekesek, mivel olyan élettörténeti emlékekről és eseményekről, traumatisztikus élményekről, konfliktusokról és válságokról tudósítottak, amelyekről addig nagyon kevés szó esett a nyilvánosság előtt. Történészek, írók, filmrendezők már addig is foglalkoztak a magyarországi holokauszt történetével és konzekvenciáival, de a személyes és családi traumákat, a túlélőknek és gyermekeiknek sorsát, identitásuk alakulásának gyakran drámai fordulatait „társadalmi hallgatás” övezte. Az interjúsorozat tehát legfőképpen a hallgatás megtöréséhez, az elmondhatatlan elmondásához járult hozzá, felszínre hozva azokat a személyes élményeket, amelyek éppen a hallgatáshoz és elhallgatáshoz, a traumák elfojtásához kapcsolódtak.

Ugyancsak a nyolcvanas években kezdtek először a szakmai nyilvánosság elé kerülni azok a pszichoterápiás esettanulmányok, amelyek megmutatták, hogy a holokauszt traumája hogyan él tovább a túlélők leszármazottaiban (gyermekeiben és unokaiban), és hogy a trauma feldolgozatlansága miként jelenik meg különféle pszichés betegségek tüneteiben, súlyos identitásválságok formájában. E vizsgálatokban kezdeményező és úttörő szerepe volt Virág Teréz pszichoanalitikusnak és munkatársainak. Míg azonban a pszichoanalitikusokat, pszichoterapeutákat elsősorban az esettörténetek pszichopatológiai vonatkozásai foglalkoztatták, engem – szociálpszichológusként – továbbra is az egyes élettörténetek és személyes identitások mögött kirajzolódó társadalmi folyamatok érdekeltek, azok a „labirintusok”, amelyekben a személyes emlékezet összekapcsolódik a kollektív memóriával, a személyes identitás a csoportazonosulásokkal. Az *identitás labirintusai* című könyvemben (2001) arra tettem kísérletet, hogy a pszichoanalitikus megközelítést, a Mérei Ferenc nevével fémjelzett „mikroszociológiát” és a társadalmi identitás modern szociálpszichológiai kutatását kapcsoljam össze a „második generációs” identitásstratégiák elemzésében. Ehhez sok metodológiai segítséget kaptam Ehmann Beától, aki a narratív pszichológiai tartalomelemzés módszertanának és elméletének szakértője (Ehmann 2002).

Az elmúlt egy-másfél évtizedben a magyar pszichológiában is egyre nagyobb jelentőséget kapott az önéletrajzi emlékezet és a narratív identitás kutatása (többek között Pataki Ferenc, Kónya Anikó, Ehmann Bea, László János, Vajda Júlia munkáira gondolok). Az újabb kutatásokban világosan elkülönül két szemléletmód. Az egyik egy pszichoanalitikusan orientált, erősen fenomenológiai hangsúlyú megközelítés, amely egy-egy élettörténet lényegi egészének megragadására és leírására törekszik (lásd pl. Vajda és Kovács 2002). A másik megközelítés (pl. László 2005) a narrativitást mint alapvető pszichológiai jelenséget vizsgálja (evolúciós, nyelvi, szociálpszichológiai és jelentéseméleti összefüggésben).

A kétféle megközelítés vitája tovább folytatódik, és remény van arra, hogy a vita termékeny és eredeti szempontok kiindulópontjává válhat. Én magam – javíthatatlan eklektikusként – továbbra is a két irány szintézisére törekszem. Ugyanakkor fontosnak tartom, hogy a narratív elemzések ne csupán ezoterikus módszertani és elméleti finomságokra koncentráljanak, hanem őrizzék meg eleven kapcsolatukat az oral historyval mint történeti forrással. A magam részéről a traumák valóságát és azok megélési módjainak sokféleségét szeretném kutatni a továbbiakban is.

Hivatkozott irodalom

Ehmann Bea (2002): *A szöveg mélyén: a pszichológiai tartalomelemzés*. Budapest: Új Mandátum.

Erős Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus–Osiris.

Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin (1985): Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. In *Medvetánc* 2–3: 129–144.

László János (2005): *Narratív pszichológia*. Budapest: Új Mandátum.

Vajda Júlia és Kovács Éva (2002): *Mutatkozások. Zsidó élettörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.

Gyáni Gábor (történész, MTA Történettudományi Intézet, ELTE TáTK) Miért paradigmátikus az oral history?

Az oral history gyűjtőnévvel illetett kutatói módszer és történeti narratíva – számomra legalábbis – jól példázza a történetírás ma aktuális problémáit. Ezek egyike a múlt lezáratlansága vagy lezártága körüli régi dilemma, nevezetesen, hogy a befejezettnek gondolt múlt történelmiesíthető-e csupán, illetve mi számít (végrelesen vagy megnyugtatóan) lezárt múltnak. Az oral history ugyanis folytonosságot teremt a múlt és a róla szóló, a történeti beszámoló igényét magának vindikáló beszéd között. Azaz: felrúgja a régi dogmát, mely szerint kizárólag az aktualitását veszített múlt vizsgálható a *sine ira et studio* jegyében, vagyis igazi történész módjára. Ráadásul az oral history közvetlenül a személyes emlékezet közegeiben keletkezik, ilyenformán ez a kutatási és elbeszélési mód szorosan összefügg a kollektív emlékezet jelenségével. Márpedig annak assmanni újfogalmazása szintén fellazítja a hagyományosan merev elválasztást a múlt és a jelen fogalmai közt, miután posztulálja a kommunikatív és a kulturális emlékezet meglétét, melyet a floating gap köt össze vagy különít el egymástól.

Az oral history egy további fontos episztemológiai hozadéka a forrás és a valóság (amire a forrás referál) viszonyának új megvilágításba helyezése. Nem vitás, hogy az általa szolgáltatott dokumentáció a szubjektív hang elsőrendű megnyilatkozása. De vajon, fűzhetjük tovább a gondolatmenetet, nem áll ez *mutatis mutandis* a történész által használni szokott összes többi történelmi nyomra is? Ennek igazsága a narratív források esetében talán minden további nélkül nyomban elismerhető. S mi a helyzet vajon a bürokratikus működés dokumentumaival (a jogbiztosító funkciót betöltő középkori oklevelekkel, a hivatali aktákkal, az adó behajtását előkészítő összeírásokkal és így tovább)? Nincs ez szerintem másként az utóbbiaknál sem, vagyis minden ránk maradt dokumentum szubjektív forrás, amennyiben egy bizonyos célból, egy meghatározott eljárás szabályai szerint készül, és ennek a (fogalmi) keretei közt vet csupán fényt a valamikori valóságra. Nincs tehát abszolút tanúbizonyosság, amin elindulva akként rekonstruálhatnánk a valamikori valóságot, ahogyan az valóban megtörtént.

Az oral history megjelenésének és térhódításának további fontos velejárója, hogy ráébreszt bennünket az elmondható történetek sokaságára és sokféleségére. Közhely, hogy ugyanaz az interjúalany is másként „emlékezik” a vele megtörtént dolgokra, ha különböző időben és helyzetekben beszélünk vele ugyanarról a személyes múltról. S természetesen az ebből az anyagból szerkesztett oral history történelem is több különféle történetet tárhat az olvasó elé – aminek a szelekció és az azt vezérlő szempont a közvetlen oka. Márpedig ez utóbbi a történetírás mondhatni általános vonása, mely hivatásos történetmondás többnyire az egyetlen múlt, többféle történelem elvét váltja valóra (pedig a hite szerint nem ezt kellene tennie).

S végül, az oral history arra is rávezet bennünket, hogy a történetmondás, mint afféle szolgáltatás, alternatív formákban (eltérő műfajokban) képes számunkra továbbadni a múlt „üzenetét”. Jellegeből adódóan „a tanúk megszólalnak, és hitelesen vallanak a múltról”, igénynek (elvárásnak) megfelelően a nyers formában közreadott eredeti emlékezésanyagok (kvázi forráskiadványként) keltik-kelthetik az autentikus történetmondás képzetét (ami, persze, pusztá illúzió). Analitikus módon is található azonban a múlt oral historyba foglalt képe, midőn a kutató forrásként használja fel azt saját története(i) elmondása végett. S kiegészítő (akár színesítő, akár értelmező) szerepben, a hagyományos történetírói narratívába beépítve is jól hasznosulhat az oral history. Mindez beszédesen jelzi az eltérő olvasói igények hatását a narrátor megválasztott beszédmódjára, amely így egyformán legitim módját képviseli a történeti működésnek. Ahogy persze nincs ez másként általában véve a történetírásban sem.

K. Horváth Zsolt (történész, ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet)

A megtisztelő felkérésre adott válaszom egyetlen problémára szorítkozik: az empirikus kutatás, történeti gyakorlat szintjén mit gondolok egy szubjektumhoz tapadó forrás értékéről.

A szóbeli történeti források alkalmazásának elméleti dilemmáiról, azt hiszem, már – magyar nyelven is – szinte minden fontos, megkerülhetetlen dolog elhangzott. Ezen a ponton be kell vallanom, korábbi lelkesedésemet némileg korrigálva, hogy – a német *Alltagsgeschichte*, de főként a jóval önreflektivebb olasz *microstoria* teljesítményéből kiindulva – az interjú felhasználhatóságának helyét, mértékét önmagamban részben felülbíráltam. Röviden annyit lehetne erről elmondani itt, hogy a biografikus módszer – melyet az olasz társadalomtörténet preferál, s melyet magamhoz is közeleink gondolok – nem több, mint a mikrotársadalom vizsgálatának helye, plasztikusabban „ürügye”, s az adott esetben felhasznált interjúkra felettebb gyanakodva tekintenek a történészek. Nem a „régí nóta”, vagyis a szóbeli források történeti „hitelessége” okán, sokkal inkább azért, mert az ilyen természetű dokumentumok többnyire az életút linearitását, homogenitását, befejezettségét tárják elénk. A *microstoria* életrajzi eljárása az „én”-t, az egyént inkább a mindennapos konfliktusokban, kisebb-nagyobb csepepatékbán megnyilvánuló megélt tapasztalat fényében kívánja vizsgálni. Kevésbé a lineáris módon elmesélt tanúságtételekre koncentrálni munkája folyamán, merthogy azok akarva-akaratlanul az „én” retrospektív módon kikerekített, elrendezett „arcélét” mutatják, hanem azokban az egyéni élményekben, a külső politikai-társadalmi világgal való konfrontációkban keresi az individuum különösségét, amelyek az „én” egyediségének, helyettesíthetlenségének forrásai. Különösen problematikus tehát, hogy az interjú múlthoz való viszonya nem *dialogikus* természetű, a megjelenítendő „én” nem dinamikájában, hanem – az interjú

készítésekor érvényes – *statikus állapotában* rögzül. Az oral history használatával kapcsolatban tehát azért módosult a véleményem, mert az az egykor élt szubjektumot – paradox módon – nem mint viszonyokban élőlt föltételezi, hanem a mindenkori jelen tekintetét, politikai, társadalmi, erkölcsi, esztétikai beállítódásait társítja egy elmesélt múltbéli „én”-hez. A szöveg valósága jelentősen leegyszerűsíti, kikerekíti, problémamentessé teszi a múlt komplex valóságát, s nem tudja megmutatni azt, ami *a múltban befejezetlen maradt*. A konfliktusokban megmutatkozó, vitatkozó, cselekvő „én” azonban nem csak az életút *véghezvitt* részére enged rákérdezni, de a lehetőségekre, az elképzeltre és a hipotetikusra is.

A fentebbi megjegyzéseim azonban nem jelentik azt, hogy ne készítenék és használnék föl továbbra is szóbeli forrásokat. Ám az interjúkban talált – ginzburgi értelemben vett – nyomokat igyekszem „kíméletlen módon” kijátszani más kútfőkből (hivatalos jegyzőkönyvek, feljelentések, ügynöki jelentések, privát és hivatalos levelezések stb.) nyert információk ellen. Célom nem az így szerzett, egymásnak olykor gyökeresen ellentmondó adatok korrigálása, hanem inkább egy *több szempontú történeti elemzés* megvalósítása. Amennyiben igaz, hogy egyetlen ember sem uralhatja az életéről szóló történetek összességét, hogy az egyén sokszor nincs tudatában annak, miként vélekednek róla, úgy egy ilyen többirányú biográfikus módszer azzal az előnnyel járhat, hogy visszaadja a történetírásnak a komplex, a nem lineáris történeti időt, s egyszersmind megadhatja az esélyét annak, hogy az egyént ne saját szubjektuma, hanem a szó legszorosabban vett értelmében mikrotársadalmi kontextusa felől közelítsük és értsük meg.

Kónya Anikó (*pszichológus, ELTE Pszichológiai Intézet, Kognitív Pszichológia Tanszék*)

Az *emlékezet* jelentése némileg eltér a tudományok fogalomhasználatában. Kognitív pszichológiai nézőpontból tekintve önmagában az emlékezet természete a kérdés, és a kutatás ökológiai iránya számára válik fontossá az emlékezeti anyag gyűjtése. Például a személyesen megtapasztalt történelmi emlékek gyakran élénken kiemelkedő emlékek, melyek az érzelmi emlékek gazdag gyűjteményét képezhetik. Bár történelmi emlékekről van szó, az alapkérdés az emlékezetkutatás számára az marad, hogy miben tér el ezeknek az emlékeknek a képződése és formája a közönséges emlékektől, mi okozza e néhány esemény megkülönböztetett emlékezeti fennmaradását. Az élénken fennmaradó, részletgazdag emlékek a közeseményt személyes részletekkel együtt tartják fenn. Az elméletekben az emlék biológiai, viselkedési és megismerésben betöltött szerepe emelkedik ki, és a pszichológiai elméletek az agytudomány felől kapnak alátámasztást. Arra a kérdésre keressük tehát folyamatosan a választ, hogy mi az emlék, akár mint formát akár mint folyamatot tekintjük. Bár a történelmi (közéleti) emlékek vizsgálata a példaként említett területen az érzelmi emlékezeti rendszer feltárását szolgálja, az eredmények visszafordíthatóak a megélt és visszaemlékezett történelmi emlék értelmezésébe. Így például, a vakuszerűen kiemelkedő emlékek fényképszerű részletessége felveti az emlékezet pontosságának kérdését, és rámutat, hogy az emlék igazsága, hitelessége még az élénk emlék esetében is csak szójáték.

Az emlék letisztult fogalmára épülnek rá azok a személyes (énes) dinamikák, társas kapcsolatokat és kollektív-kulturális háttérrel figyelembe tartó szempontok, amelyek kiterjesztik az emlékezet fogalmának magyarázó erejét – és egyre közelebb visznek a valóságban megje-

lenő emlékezéshez. A kognitív pszichológus ezeken a bonyolultabb szinteken is elsősorban az emlékre és emlékezésre figyel. Képessé válik ugyanakkor a tudományos párbeszédre, amely az emlékezés fontosságának felismerése által összeköti más társadalomtudományokkal. Számára az emlékezet, mint ismereti rendszer, az emlékező ember és az emlékező társadalom összekapcsolódnak.

Az emlékezés fogalma alatt nemcsak az eseményekre való emlékezést értjük; párban halad a tényekre való emlékezéssel. A megismerépszichológia számára alapvető kérdés e két deklaratív emlékezeti forma kapcsolata, így az is kitűnik, hogy a tények az önéletrajzi emlékezet hátterében álló tágabb tudásstruktúrának is részei. Így a személyesen átélt és elbeszélte történelmi emlékezet is elemezhető az emlékek tapasztalati és tudásbázisa alapján, amely felosztás az emlék személyes átélésének és társas megoszthatóságának irányába is tovább gondolható.

Az emlékezetpszichológus által kézbe vett emlék általában kisebb idői léptékű. Ám ha ezeket az emlékeket élettörténeti perspektívába helyezzük, olyan szemlélethez érkezőnk, amely az elbeszélő embert társas közegbe emeli, élettörténeti tudását és emlékezetét alárendeli egy narratív szervezőelvnek, amely az életről való elmélkedés eszköze. A tudás és az emlékezés személyes és kollektív tapasztalata együttesen tükröződik vissza a narratív gondolkodásban. Ebben a felépítményben a publikus és a privát tapasztalat az emlékezés által egybefonódik; ám hogy tartalmilag mennyire szorosan, az már a tapasztalat formájának a függvénye.

Érdeklődési területem az élenken kiemelkedő emlékek természete és helye az önéletrajzi emlékezet felépítményében. E területen a megélt történelem kiemelkedő (esetenként traumatikus) emlékei is látótérbe kerülnek. Így fogalmazódott meg az a kérdés, hogy ezek a sajtós természetű emlékek miként képesek generációkon át fenntartani a kollektív történelmi emlékezést.

Tanulmányok

- Kónya A. (1998): A személyes emlékek társas természete. In *Kollektív, társas, társadalmi*. Kónya A., Király I., Bodor P. és Pléh Cs. (szerk.). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kónya A. (1999): Egy erőteljes emlékezeti jelenség: publikus események hírbefogadására való élénk emlékezet. In *Szociológiai Szemle* 4: 114–122.
- Kónya A. (2001): Személyes múlt és történelem: Memoárok. In *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Pléh Cs., László J. és Oláh A. (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 286–293.
- Kónya A. (2002): Szubjektív történelem. (Történelem az önéletrajzi visszaemlékezésben) In *Emigráció és identitás. '56-os magyar menekültek Svájcban*. Kanyó T. (szerk.). Budapest: L'Harmattan-MTA Kisebbségkutató Intézet, 149–162.
- Kónya A. (2006): *Történelem az élettörténelemben. Megtorlások a XX. századi Magyarországon*. (Szerkesztés alatt.) Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.

Kovács Éva (szociológus, MTA Szociológiai Intézet)

Kutatásaim során elsősorban nem oral history típusú interjúkat készítettem, hanem a narratív élettörténeti interjú módszert alkalmaztam. A narratív interjú már több évtizedes múltat tekint vissza. Szülőanyja az oral history volt, mely az 1920-as évektől kezdődően erős politikai

indíttatással forradalmasította a történeti kutatásokat. Új forrást emelt be a történeti vizsgálódások fókuszába: az interjút. Módszertanilag kezdetben kevésbé kidolgozott technikákkal arra törekedett, hogy a történelem *underdog* jainak (az indiánoknak, a kisebbségeknek, a munkásságnak stb.) – melyekről nem rendelkeztek hasonló mennyiségű történeti forrással, mint más társadalmi csoportokról – a társadalomtörténetét feltárja. Talán az indíttatásból is következően az oral history általában máig azoknak a társadalmi rétegeknek az élet- és mentalitástörténetét kutatja, melyekről nem rendelkezünk társadalomtörténeti tudással. Az oral history kelet-európai recepciójára is jellemző, hogy olyan történelmi eseményeket és társadalmi csoportokat kutat, melyekről nincs más hasonló jellegű forrás. Az interjúalanyok így elsősorban – akár a strukturált interjúnál – „adatközlők”, akiknek az emlékezetén (élményeinek felidézésén) keresztül addig ismeretlen történelmi események, összefüggések rekonstruálhatók. Ilyen céllal készültek monográfiák például az 1956-os forradalom „fehér foltjairól”, illetve a közép-európai soárol.

Éppen a módszertani kidolgozatlanság és történelmi „tények” rekonstruálására való törekvés, az „objektív” élettörténet előfeltételezése adják az amúgy gazdag ismeretanyagot szolgáltató oral history korlátait. Egyfelől, hogy a várakozásokkal ellentétben ez az interjú módszer sem teszi lehetővé annak megválaszolását, mi is történt valójában. Másfelől azt, hogy a módszer nem reflektál (mert nem is kérdése) az emlékezet, az élmény és az egykori esemény közötti különbségekre, azaz arra a folyamatra, ahogy a szubjektum – tudattalannul – a múltjából a „megőrzendőt”, az „emlékezetre méltót” kiválasztja. Éppen ezért az oral history megújítói – Bartlett (1985) immár klasszikus művére támaszkodva – is elismerik: emlékezetünk úgy működik, hogy a korábbi élményeket a jelen szemszögéből, „válogatjuk ki” és újraértelmezzük, vagyis nem az egykori „objektív” valóságot (s végképp nem az igazságot) idézzük fel. Mindemellett látni kell, hogy az oral history szemléletmódjába nem épült be a mai, fenomenológiai szemléletű társadalomtudomány azon elképzelése, amely szerint az emlékezéssel, az élmények felidézésre való méltatásával jön létre (narratív) identitásunk is.

Az oral history fenti hiányosságainak meghaladására, a módszer és az interjú mint forrás filozófiai, társadalomelméleti és lingvisztikai újraértelmezésére tett kísérletet az 1970-es évektől kezdve az élettörténet-kutatás, mely a hermeneutikai esetrekonstrukciós elmélet kidolgozásával új keretek között készítette és elemezte az interjúkat. Tudatosan kereste a kapcsolatot a személyes és a társadalmi között, választ akart találni a nemzedéki váltások és az emlékezet közötti kapcsolat kérdésére, a reflexív társadalmak és az élettörténet összefüggéseire. A módszer mára szakdiszciplínává vált, s a francia és a német szociológián keresztül az angolszász társadalomtudományokat is meghódította.

A biográfiakutatás, lassacskán elszakadva a történeti és emlékezetkutatásoktól, elméletileg inkább a filozófiában és az irodalomelméletben megújuló narratológiában fedezte fel kapcsolódási pontjait (Oevermann 1979, 1983; Rosenthal 1986, 1989; Schütze 1983). A biográfiakutatás a rendszerváltás utáni Kelet-Európában szükségszerűen találta meg új kutatási irányait a politikai és társadalmi átmenet, a közelmúlt élettörténeti rekonstrukciója s az identitáspolitikai témáiban (lásd pl. Breckner, Kalekin-Fischman és Miethe 2000). E módszer szerint élettörténet, emlékezés és identitás (önbemutató) egymással szorosan összefonódó fogalmak.

Az oevermanni objektív hermeneutikán alapuló és Schütze, majd Rosenthal által kidolgozott narratív élettörténeti interjúkat készítő és az abban nyert szöveg hermeneutikai esetrekonstrukciójával dolgozó módszer alapgondolata, hogy ha olyan interjút készítünk, melyben

az életrajzi elbeszélő maga strukturálhatja saját élettörténetének elbeszélését, akkor a keletkező szöveg egyszerre hordozza a felidézett múlt emlékeit és a jelen perspektíváját is. „Ha az életrajzi elbeszélést olyan társadalmi konstrukciónak fogjuk fel, amely egyszerre foglalja magában a társadalmi valóságot és az alany élményvilágát, azzal a kérdéssel kell szembenéznünk: miképpen rekonstruálhatunk egy olyan társadalmi struktúrát, amely az élettörténeti tapasztalatok és a társadalmilag meghatározott sémák interakciója során újra és újra megfogalmazást nyer, és eközben meg is változik” (Rosenthal 1995: 12).

Az interjú helyzetben keletkező szöveg alapja a „világot megtapasztaló léten” nyugvó átfogó életrajzi konstrukció. Az életrajzi konstrukció, bár folytonos változásban van, mégis stabil szerkezet. A szöveg létrehozása folyamán a háttérben láthatatlanul meghúzódva kezdek azért, hogy a pillanatban és a pillanatnyi interjú révén keletkező szöveg ne legyen véletlenszerű, önkényes. A bemutatásra kerülő epizódok kiválasztását a pillanatra, a helyzetre is reflektálva ez az átfogó szerkezet határozza meg.

Az élettörténeti narratíva elemzésével az értelemrögzítési folyamat megértésére törekszünk, arra, hogy bemutassuk, hogyan hat egymásra megélt és elbeszélte élettörténet, s hogy ezáltal kibontsuk a narratív és személyes identitás közötti kapcsolatot. Az élettörténeti narratívák, akár csak bármely más történelmi dokumentum, „valójában ugyanolyan homályosak, mint azok a szövegek, amelyeket irodalomkritikusok elemeznek. Pedig a dokumentumokban megjelenő világ sem könnyebben hozzáférhető. Egyik sem inkább »adott«, mint a másik. A történelmi dokumentumok homályossága valójában minden új történelmi narratíva megszületésével fokozódik. Minden új történelmi munka csak növeli azoknak a lehetséges szövegeknek a számát, melyeket értelmeznünk kell, ha egy adott történelmi miliőről teljes és hű képet akarunk festeni. Az elemzés alá vett múlt és az elemzés nyomán megszületett történelmi munkák paradox kapcsolatban állnak: minél többet tudunk a múltról, annál nehezebben tudunk általános kijelentéseket megfogalmazni róla” (White 1997: 84–85). Nem lehet hát célunk az „objektív” igazság vagy „objektív” történet, történelem felderítése. Kutatóként nem tehetünk mást, mint hogy mi is a saját értelmező szövegünkbe foglaljuk azt a tudást, amelyhez az interjúk elemzésével jutottunk.

Hivatkozott irodalom

- Bartlett, F. C. (1985): *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat.
- Breckner, R., D. Kalekin-Fischman és I. Miethe (2000): *Biographies and the Division of Europe*. Opladen: Leske & Budrich.
- Oevermann, U. (1979): Die Methodologie einer „Objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. H. G. Soeffner (szerk.). Stuttgart: Metzler, 352–434.
- Oevermann, U. (1983): Zur Sache. Die Bedeutung von Adornos methodologischem Selbstverständnis für Begründung einer materialen soziologischen Strukturanalyse. In *Adorno Konferenz 1983*. L. V. Friedeburg és J. Habermas (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Rosenthal, G. (1989): The Biographical Meaning of a Historical Event. In *International Journal of Oral History* 10(3): 183–193.
- Rosenthal, G. (1995): *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte, Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibung*. Frankfurt–New York: Campus.
- Schütze, F. (1983): Biographieforschung und narratives Interview. In *Neue Praxis* 13: 283–294.
- White, Hayden (1997): *A történelem terhe*. Budapest: Osiris–Gondolat.

Kövér György (történész, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
Az orális történelem három paradoxona

Aki valaha interjúzni kezdett, előbb-utóbb beletanult. Ha volt érzéke hozzá, s volt kitől ellesni a fogásokat, hamarosan rájött a dolog ízére. De a pragmatika ismeretében is megszenvedjük az elméleti felkészülés foghíjait. Nincs ez másképpen a szóbeli visszaemlékezésekre alapozott történetírással sem („orális történelem”). A műfajjal való gyakorlati vívódás néhány lepárolt tapasztalatát szeretném megosztani a folyóirat szerkesztőin keresztül az olvasókkal. Hogy megfelelhessenek a terjedelmi kívánalmaknak, tömören, pontokba szedve kiemelek három, szerintem alapvető problémát, bár bizonyára jóval több is akad.

1. Individuális, avagy társas jelleg, az úgynevezett „ki beszél” probléma

Az interjúkészítés aktusakor minimum ketten vannak jelen, audiovizuális felvétel esetében az operátorral együtt hárman. S ha a beszélőn kívül az ott levők egyike csak kérdez, tehát aktív, a másik csak rögzít, tehát passzív, a szituáció maga akkor is kiváltja a nekik megfelelni akarás kényszerét. Ráadásul többnyire a kérdező keresi fel a lehetséges interjúalanyt, s ritka kegyelmi pillanat, amikor az emlékeit feleleveníteni kívánó jelentkezik, esetleg egy korábbi, elutasított kérdés után, hogy „gyónni” akar. De ez sem véletlen, akár történelmileg – kívül –, akár személyesen – belül – „jött el az idő”. Az interjúkészítés eredeti beszédhelyzetében többnyire nem az elbeszélő, hanem a kérdező dönti el, hogy mire lesz jó az adott emlékezés. Azzal, ami iránt érdeklődést mutat, s főként azzal, amilyen kérdező stratégiát követ. Most csak a két szélső példát véve: irányítja-e kérdéseivel az interjúalanyt (tudja, hogy mit akar hallani), vagy szabad folyást enged a másik gondolatainak. Az első esetet (Hanák Gábor szavajárásával: „nótafa típusú interjú”) könnyen felismerhetjük arról, hogy már-már hosszabb és dúsabb a kérdés, mint a válasz. A kérdező tudja, hogy mit akar hallani. Persze az sem kizárt, hogy a kérdezőnek is vannak emlékei, tehát ő is lehet autentikus, de valljuk be, többnyire nem ez a helyzet. A második esetben közöljük ugyan előzetesen, hogy miről szól majd a beszélgetés, de mivel azt akarjuk elsősorban elemezni, ahogy az illető felépíti, megkonstruálja a történetét, legfeljebb a végén illik visszakérdeznünk egy-két dologra (lásd többek között Gabriele Rosenthal technikáját). Ebben az értelemben az interjúkészítési pragmatikában szinte kódolva van, hogy majdan mire lesz használható a rögzített elbeszélés. Elemezhetnénk akár pusztán a feltett kérdéseket is. Persze az interjúalanyokat sem kell féltetni, nekik is megvannak a maguk eszközei. Például a hiányzó, az el nem mondott mondatok. Egyfelől amit az interjúkészítőnél ismertnek tételez az alany, arra legfeljebb utal (talán mert már többször beszéltek róla), de lehet, hogy azt sem. Másfelől arról sincs tudomásunk, amit elken vagy egyenesen elhallgat. S vagy felkészületlenségből, vagy csak figyelmetlenségből nem vesszük észre, máris lehet, hogy sikerült megörökítenünk a hiányt. S bár folyamatinterjúnál még visszamehetünk, visszakérdezhetünk, de mindnyájan tudjuk, hogy ez mégsem ugyanaz. A kérdésekben, a visszakérdezésekben már eleve benne rejlik egyfajta értelmezés. Tehát ki is beszél, vagy inkább kik beszélgetnek?

2. Konverziók és redukciók (kép, hang, szöveg)

Abban a pszichológusok és emlékezéskutatók sem értenek egyet, hogy materializálódik-e valamilyen formában az emlék, vagy csak a kódja manifesztálódik a semmiből, amikor felidéz-

züik. Abban inkább konszenzus látszik, hogy az emlék valamilyen képi formában tárolódhat. Tehát amikor „felelevenítjük” emlékeinket (halottak lennének?) és elbeszéljük, konverziót hajtunk rajtuk végre: emlékképből történetet konstruálunk. Ilyenkor tulajdonképpen feltöltjük és dinamizáljuk a kontúrok adta kereteket. Ám ezt a fázist aztán a redukciók több szakasza követi. Már az emlékezés rögzítésekor elveszhet az információk egy része, különösen, ha csak magnetofonos interjút készítünk. A mimika és a gesztusok például mindenképpen. Pedig egy finom mozdulat vagy grimasz sokszor épp a ki nem mondott szavak, mondatok helyét jelöli. A redukció természetesen az audiovizuális alakban rögzített interjúknál is bekövetkezik, csak később, amennyiben azokat legépelt változattá alakítjuk és ilyen formában használjuk. Mondhatnánk akár, hogy az interjúalany védelmében iktatjuk ki a nyekergéseket, „ö-zéseket”, szüneteket (pedig a csend is milyen beszédes lehet). Interjúk kiadásra szerkesztésekor meg egyenesen értelmessé stilizáljuk a nehezen követhető mondatokat. Most nem beszélve arról, hogy a gépíró vagy a szerkesztő félreérti (mert értelmezi) a neveket, szavakat, cselekedeteket. A lejegyzésnek, szerkesztésnek, közlésnek ugyan megvannak a műhelyszabályai, de más a műhelyekben divó gyakorlat, s megint más egy publikált orál history kötet. A szerző ott már nemcsak beszélgetőtársa az interjúalanyoknak, hanem szerkesztője is a lejegyzett szövegnek, s nemcsak egy szövegen belül, hanem különböző szövegek között is. Nemcsak kérdez és átír tehát, hanem tematizál, sőt sifíroz is. Hosszú bevezetőben vagy utószóban átadja a szövegekkel együtt az olvasónak az értelmezés kulcsát. A többször megszürt, konvertált, szerzői szempontok szerint redukált forma kanonizálódik. De vajon az eredeti interjúk alapján újraírható-e még ugyanaz másként?

3. A források parallelizmusa

Amint tapasztaljuk, az eredetileg orális forrásból is előbb-utóbb írott (rögzített) szöveg lesz, már ha azt akarjuk, hogy fennmaradjon. Ha csak redukció árán lehet archiválni, akkor ki meri azt mondani, hogy ne tegyük? Írott formában már az orális történelem sem olyan új dolog, ha beszámítjuk, hogy a régebbi források legnagyobb része is az oralitásban gyökerezett. Gondoljunk csak a tanúvallatási jegyzőkönyvekre vagy a lejegyzett prédikációkra. Persze a lejegyzés technikája (gyorsírás, hangfelvétel, videofelvétel stb.) sokat tökéletesedett az évszázadok során, bár sokszor épp a forrástermelők érdekei dolgoznak a technikai fejlődés ellen. Gondoljunk csak a miniszteri értekezletek magnetofonos rögzítése körüli polémiákra, vagy a máig élő bírósági gyakorlatra, ahol nem a felek vallomását veszik magnára, hanem a bíró foglalja össze a hallottakat, s ha nem pontosan teszi, a kifogásra – személyes élményem szerint – azt a nem éppen teoretikus érvet kaphatjuk válaszként: „nem vagyok én filozófus!” Ráadásul, ugyanarról a történésről többféle, írott és orális forrás állhat rendelkezésre (bár mint látjuk, idővel majdnem minden írott mezbe öltözik). S többféle forrás esetén máris felvetődik a melyiknek higgyünk kérdése. Az írottnak vagy az elbeszéltnek? Valójában a régebben rögzítettnek vagy a frissen gyűjtöttnek? Még akkor is dilemma előtt állunk, ha nem a „mi is történt valójában” faktikus kérdését akarjuk megválaszolni az interjúk segítségével. (Mondjuk, nem arra keressük így a választ, hogy ki és honnan lőtt a parlamentnél 1956. október 25-én.) Azonban, amennyiben a melyik forrás elbeszélése „valószínűbb”, mert „valószerűbb” kérdését nem tesszük fel módszeresen, akár le is mondhatunk a történelmi meseterség címeréről, ha meg nekirugaszkodunk megválaszolásának, máris belesétáltunk abba a csapdába, hogy valamelyik forrásunkat pusztán rögzítési technikája és régisége alapján

nyilvánítjuk különbnek a másiknál. S bizonyára nem véletlen, hogy a bírósági gyakorlatból származik az „arany szabály”, hogy ha három forrás egyféleképpen állít valamit, akkor az már valószínűleg úgy is volt, amit jómagam az orális historikus krédójaként az Oral History Archívum (OHA) egykori alapítójától, Hegedűs B. Andrástól hallottam először. Persze a törvények ismerete még senkit sem mentett meg az eredendő büntől. Vagy azt is mondhatjuk némi malíciával, hogy kisebb baj három téves visszaemlékezés révén ténynek lenni egy történelemkönyvben, mint három hamis tanú által életfogytig börtönbe kerülni. Ez azonban semmit sem változtat azon, hogy mind a történet, mind az ítélet írva legyen.

Lányi Gusztáv (pszichológus, ELTE TáTK Szociálpszichológiai Tanszék)
Az elbeszelt élettörténetek szociálpszichológiájáról
– vázlatos gondolatok az oral historyről –

Előszó
(szubjektíven)

Miben látom a szóbeli történeti források jelentőségét a saját kutatásaim tükrében? – ez a kérdés ágaskodik a szemem előtt heverő egyik jegyzetlapomon. Udvarnok Virág, kedvenc tanítványom, szembesít ezzel a problémával. El-eltolom magam elől a figyelmeztető jegyzetlapot, pedig már a válasza kapott határidő is régen lejárt.

Az egyetemi oktatás agyszikkasztó pedagógiai robotja közben is sokszor jut eszembe sürgető erővel ez a kérdés, ám valójában nem azért kerekedik elő belőlem nehezen a válasz, mert agyam (már) szikkadt – talán még nem –, hanem azért, mert túlságosan szerteágazó, szinte szabadasszociáció-szerű indázással tolulnak fel bennem a gondolatok, s ezeket kellene „rendeznem”.

Hát gyünk most erre kísérletet!

Oral history és/vagy elbeszelt élettörténet

Először is a kérdést szeretném pontosítani, vagyis inkább a magam számára olyan jelentésárnyalattal bővíteni, amely megkönnyíti a válaszadást.

Azt gondolom, hogy az *oral history* nem csak „szóbeli történeti forrást” jelent(het) – jelentheti az *elbeszelt élettörténetet* is.

Az az árnyalatnyi, de mégsem elhanyagolható különbség, ami a „szóbeli” és az „elbeszelt” történet között van (lehet), megnyithatja előttünk az interaktív, a jelen idejű és szemtől szembeni kommunikatív téren túli, de még a személyes életvilágba ágyazott individuális és kollektív emlékek világát is.

Az elbeszelt élettörténetek szociálpszichológiai megismerése:
oral history – és pszichobiográfia, pszichohistória és történelmi szociálpszichológia

Az elbeszelt-elbeszélhető – tehát a nem elbeszelt és nem elbeszélhető – élettörténetek feltárására, megismerésére kétségtelenül kiváló módszer az oral history. Ez ugyanis olyan *kvalitatív*

eljárás, technika, amit azért szeretnek a magamfajta pszichológusok (szociológusok, politológusok, történészek stb.), mert valami atavisztikus vonzódást éreznek a közvetlen és egyedi élettörténetek iránt, de viszolyognak a laza (szép?-) irodalmi (publicisztikus, ideologikus, moralizáló és pszichologizáló) fecsegésektől.

Szikárabban és szofisztikáltabban fogalmazva: a nomotetikus – például az aggregált adatokkal dolgozó, éppen ezért a vizsgált személyek vonatkozásában deperszonifikáló – eljárás bármennyire is üdvös és hasznos a pszichológiai és a szociológiai empirikus munkában, mégiscsak elidegenítő, a hamis látszatok, a valóságnak vélt artefaktumok „szép új világát” is felépítheti. Nem árt tehát ezekből le- és kiszállni: az idiografikus, egyedi (partikuláris és szinguláris) életvilág élettörténeti és fenomenológiai sajátosságait is megvizsgálunk.

Számomra tehát az oral history nem csak módszer, hanem olyan szemlélet is, amely jól illeszthető kutatói érdeklődésemhez: az *elbeszélt élettörténetek szociálpszichológiai megismeréséhez*. Mindez azért van így, mert választott vizsgálati alanyaim („hőseim”) élettörténeteiben a pszichobiográfiái, pszichohistóriái és történelmi szociálpszichológiai dramaturgiák egzisztenciális beágyazottságait szeretem firtatni.

Karácsony Sándor-kutatásaim: az élettörténeti mélyinterjúk szerepe

Ennek a szemléletnek – illetve az ezt a szemléletet motiváló kíváncsiságnak – a jegyében az 1980-as években közel egy évtizeden keresztül kutattam Karácsony Sándor és tanítványai életét, munkásságukat, szerteágazó tevékenységeiket a hazai tudományok (pedagógia, pszichológia, filozófia, teológia, szociológia, történelem, néprajz, közgazdaságtan stb.) és persze a társadalmi-politikai viszonyok kontextusában (Lányi 2000a).¹

Kutatómunkám megkerülhetetlen tartalmi és módszertani része volt az alapos interjúkészítés is. Ezzel az eljárással tudtam mintegy a magam számára is átélhetővé tenni – és ezen keresztül is megismerni – Karácsony Sándor legendásan nagy hírű pedagógiai és gondolkodói életművét és hatását; Németh László Karácsony Sándort tömören jellemző találó metaforájával élve: a „mágnes-ember” vonzó és taszító sugárzását; a felejtés, a társadalmi-politikai amnézia, az elhallgatta)ások és újrafelfedezések furcsa villódzásait és kísérteties vitustáncait.

Az alapos élettörténeti mélyinterjúk mellett természetesen minden általam elérhető írott és nyomtatott, nyilvános és magánjellegű, sőt még „titkos” dokumentumokat is felhasználtam.

Pszichológiatörténet: a személyes élettörténeti dokumentumok szerepe

Kutatói érdeklődésem másik területe a *pszichológiatörténet*. A pszichológia – és persze számomra mindenekelőtt a hazai pszichológia – tudománytörténete nem merül ki a tények és

¹ Az 1980-as évek végére elkészült, valamint kandidátusi disszertációként megvédett munkám további egy évtizedes kalandos bolyongásai kiadók, szerkesztők, drukkerok és ellendrukkerok szövetségében, míg aztán könyv alakban is megjelenhetett – ez is egy tanulságos „oral history(m)” lehetne!

adatok, kutatók és vizsgálataik stb. kronologikus rendjének feltárásában és elbeszélésében; természetesen ez a kiindulópont, az „alap”.

A tények és adatok hagyományos eszmetörténeti (vagyis filozófiai) interpretálását sem tartom fölöslegesnek. De igazán kedvemre való az az „eszme-” = *élettörténet*, amikor az „esz-
mék” logikai rendjét *egzisztenciális beágyazottságukban*, azaz *élettörténeti és tudásszociológiai partikularitásukban* vizsgáljuk.

E kutatói érdeklődésem azon a tudásszociológiai előfeltevésen nyugszik, hogy a pszichológiai tudás sem csak tisztán *szcientikus igazságok* mentén szerveződő kognitív képződmény, hanem tudástermelő alkotók és tudásfogyasztó felhasználók, alkalmazók egzisztenciális beágyazottságához is kapcsolódó – részben abból eredő, részben oda vissza is kanyarodó – *ön-definiáló tudás* is.

A személyes élettörténeti visszaemlékezésekkel dokumentálható pszichológiatörténetírás lehetőségeit Bodor Péterrel és Pléh Csabával együtt próbáltuk ki (Bodor, Pléh és Lányi 1998). Ennek felhasználásával magam kísérletet tettem egyfelől Mérei Ferenc tudománytörténeti portréjának felvázolására, másfelől az intézményes életterek és szerepek tipizálására (Lányi 1999a, 1999b, 2000b, 2004, 2006a).

Politikai pszichológia:

az elbeszélt élettörténetek szociálpszichológiája

Kutatói érdeklődésem harmadik (de az 1990-es évek elejétől jóformán mindenek előtti) területe: a *politikai pszichológia*.

A politikai pszichológiát sem tudom elképzelni az imént vázlatosan kifejtett tudásszociológiai-élettörténeti egzisztenciális bázis explicit kifejtése nélkül. Különösen hazai viszonyaink közepette ezt a politikai pszichológia diszciplináris adaptációja, meghonosítása, bevezetése és megalapozása vonatkozásában elkerülhetetlennek ítélttem (Lányi 2001a: 12–84). Sőt mi több, azt is megkísérlettem, hogy ez az egzisztenciális bázis ne pusztán a „múlt” valódi tudománytörténetében, hanem a mi éppen aktuális, nagyon is bizonytalan, ide-oda billegő *élettörténeti jelenünk és diszkurzív (vitakozó) univerzumunk* erőterében is láthatóvá váljék (Lányi 2005).

A politikai magatartás pszichológiai vizsgálatának (neo)behaviorista és kognitív orientáltságú megközelítései mellett (vagy szemben?) magam – az eddig leírtak fényében bizonyára nem meglepő módon – inkább kedvelem a pszichobiográfiai, pszichohistóriai, s nem utolsósorban a fenomenológiai-tudásszociológiai megalapozottságú történeti szociálpszichológiai elemzéseket (Lányi 2001b: 69–243).

Politikai pszichológiai kurzusaimon – különösen a speciális kollégiumokon, de még inkább a kutatószemináriumokon, és aztán a doktori (PhD-) kurzusokon fokozottan – természetesen ennek a szemléletnek a jegyében igyekszem dolgozni. Megkísérlem időnként a majdnem lehetetlent: az egyetemi hallgatók örvendetesen seregülő (fel- és eltűnő) sokaságában² néhány alkalmas *tanítványra*, munkatársra lelni – aranyosóként aranyat keresni a sokszor zavaros és iszapos hordalékban. Ám ezt úgy igyekszem tenni, hogy tere maradjon más paradigmáknak, más módszereknek is.

2 Az örvendetesen seregülő sokaság a jelenlegi intézményes-infrastrukturális és pénzügyi-financiális kondíciók közepette jobbára zsidbasztó és agyszikkasztó tömegoktatás, ahol bizony diák és tanár a kölcsönös intellektuális facilitáció helyett inkább debilizálódik. (És ki tudja, hogy mit hoz a jövő?)

Ugyanakkor nem kétséges: a mi politikai magatartás-vizsgálataink megkerülhetetlen tartalmi, szemléletbeli, módszertani tényezője az *elbeszélte élettörténetek szociálpszichológiája* (Lányi 1999/2000/2001, 2006b).

Zárszó
(szabadkozva)

Röviden és tömören ezt és ennyit tudtam válaszolni a feltett kérdésre – ám sem a határidőt, sem a terjedelmi korlátot nem tudtam betartani.

Hivatkozott irodalom

- Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.) (1998): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Lányi Gusztáv (1999a): Ki volt Mérei Ferenc? In *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 1: 52–58.
- Lányi Gusztáv (1999b): Rejtőzködés és (ön)rostálás. A pszichológia magyarországi viszonyairól a fordulat évétől (1948/49) 1956-ig. In *Magyar Pszichológiai Szemle* 2: 195–203.
- Lányi Gusztáv (szerk.) (1999/2000/2001): *Politikai Pszichológiai Tanulmányok*: I. Mi a politikai pszichológia? – II. Politika, testközelben. – III. Személyiség és politika. – IV. Politikai konfliktusok. – V. Politikai választás, politikai kampány. – VI. Tömeg(lélektan) és politika. – VII. Politikai kultúra és politikai szocializáció. – VIII. Politikai vezetők és arculatok. – IX. Választói magatartás és kampánypszichológia. – X. Politikai magatartásformák, szimbólumok és hagyományok. In *Munkafüzetek* 55., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 78., 79., 80. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- Lányi Gusztáv (2000a): *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest: Osiris.
- Lányi Gusztáv (2000b): A pszichológia újra intézményesedése Magyarországon 1945 után. Esettanulmány a Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Tanszékéről. Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XIV. Országos Tudományos Nagygyűlésének *Pszichológia 2000* konferenciáján, május 31-én. In *Előadás-kivonatok*, 172. oldal.
- Lányi Gusztáv (2001a): *Lélek(tan) és politika. Bevezetés a politikai pszichológiába*. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Lányi Gusztáv (2001b): *Rendszerváltozás és politikai pszichológia*. Budapest: Rejtjel.
- Lányi Gusztáv (2004): Szociálpszichológiai és politikai pszichológiai tudás a Magyar *Psychologiai Szemlé*ben 1928 és 1945 között. Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XVI. Nagygyűlésének „Szociálpszichológia és társadalmi valóság” szekciójában, május 27-én. In *Előadás-kivonatok*, 93. oldal.
- Lányi Gusztáv (2005): *Politikai pszichológia. Politikai magatartás-vizsgálatok*. Vitakötet. Vitapartnerek: A. Gergely András, Buda Béla, Csizmadia Ervin, Garai László, Gyáni Gábor, Kiss Endre, Kiss Paszkál, Münnich Iván, Pataki Ferenc, Pléh Csaba, Szabó Ildikó, Szabó Márton, Zsolt Péter. Budapest: Jászöveg Műhely.
- Lányi Gusztáv (2006a): Szociálpszichológiai és politikai pszichológiai tudás a Magyar *Pszichológiai Szemlé*ben 1945 után. Előadás a Magyar Pszichológiai Társaság XVII. Országos Tudományos Nagygyűlésének „Politikai pszichológia III.: Társadalmi rétegek, elit és közönsége” szimpóziumán, május 26-án. In *Program és előadás-kivonatok*, 250–251. oldal.
- Lányi Gusztáv (szerk.) (2006b): *Politika pszichológiai tükrében. Magyarország 1990–2005*. Budapest: Jászöveg Műhely.

László János

(szociálpszichológus, MTA Pszichológiai Kutatóintézet, PTE Pszichológiai Intézet)

A szóbeli történeti források jelentősége a szociálpszichológiai kutatásban

A szociálpszichológus számára a történetek elsősorban az identitás szempontjából érdekesek. Ebből a szempontból nincs lényeges különbség a hivatásos történetírók kötetekbe foglalt

történetei és a szóbeli források „magántörténetei” között. (Más szempontból persze nagyon sok különbség van, ahogy azt Jan Assmann (1999) a kulturális emlékezet-kommunikatív emlékezet, vagy James Wertsch (2003) a történelmi tudás-kollektív emlékezet, illetve Alberto Rosa (2006) a történetmondás társadalmi gyakorlatai közötti különbségek bemutatásával megvilágította.) A történetek identitást képző és identitást közvetítő funkciója ugyanúgy megnyilvánul a történetírói szövegekben, mint az élettörténetekbe ágyazott oral historyban. Következésképpen az elbeszélés szerkesztés és a nyelvhasználat általunk feltárt összefüggései az egyéni és csoportidentitás állapotaival és minőségeivel egyaránt tanulmányozhatók (László 2005).

Mi az, ami a naiv, szóbeli visszaemlékezéseket vagy a privát történelmeket a szociálpszichológus számára mégis különösen vonzóvá teszi? A tudomány nem pusztán arra törekszik, hogy leírja és értelmezze az identitásképzés folyamatait. Elsőrendű célja az általánosítás, még ha az identitásképzés esetében nem valamiféle univerzálisan emberi, hanem kulturálisan és történetileg kontextushoz kötött folyamatokról van is szó. Az érvényes általánosításokhoz viszont adatokra van szükség. Ezeknek az adatoknak egyrészt magukra a vizsgálni kívánt folyamatokra (az identitás összetevőire, állapotaira, minőségeire), másrészt a folyamatok feltételeire (az adatforrás életkorára, társadalmi beágyazottságára stb.) kell vonatkozniuk. Könnyű belátni, hogy az oral history típusú szövegek esetében mind az adatok számosságát, mind pedig ellenőrizhetőségüket illetően az empirikus társadalomkutató könnyebb helyzetben van.

A szóbeli visszaemlékezéseket illetően érdeklődésünk elsődlegesen nem a történelemről (itt nyilván elsősorban a nemzeti történelem eseményeiről és összefüggéseiről van szó) alkotott kép árnyalására irányul, hanem a személyes élmények történetté formálására. Arra, hogy a történetet mondó emberek miként fogalmazzák meg viszonyukat saját csoportjukhoz, s az eseményekből mit és hogyan integrálnak a csoport történetéről alkotott reprezentációikba. A személyes történetekben tetten érhető érzelmi, megküzdési dinamika szoros összefüggésben áll a csoport kollektív emlékezetével, s így a csoport identitásával is. Ezáltal az egyes emberek, a vizsgálati minta beszámolóiból képet alkothatnak a csoportidentitás jellemzőiről is.

Hivatkozott irodalom

Assmann, J. (1999): *Kulturális emlékezet*. Budapest: Atlantisz.

László J. (2005): *A történetek tudománya*. Budapest: Új Mandátum.

Rosa, A. (2006): History and Social Representations of the Past. Elhangzott a 8th International Conference on Social Representations konferencián. Róma, augusztus 28.–szeptember 2.

Wertsch, J. (2002): *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pető Andrea (történész, Közép-európai Egyetem, Miskolci Egyetem) Az igazság vonzásában

„Akkor most mondd meg nekem, honnan tudom meg, hogy amit nekem elmondanak, az az igazság?” – ezt a kérdést tette fel nekem az egyik résztvevő, akivel a Nyílt Társadalom Alapítvány keretében szervezett oral history képzésen dolgoztam együtt.³ A projekt részve-

³ A képzésről és az eredményekről l. Pető (2002).

vői azzal a feladattal birkóztak, hogy hogyan lehet – ha lehet egyáltalán – olyan „kulturális eszköztárát” találni, mellyel az egyéni élmények a posztszovjet valóságban, a vallásos fundamentalizmusok felemelkedése és az amerikai neoliberális fogyasztói kultúra korában elmondhatók (Pető 2002). Az átmenetet kutatók jobb esetben is csak leragadnak a folyamatok leírásánál és esetleg a számarányok meghatározásánál. Nagyon egyet kell értenünk Barbara Engel és Anastasia Posadskaya-Vanderbeck megállapításával, hogy: „A valóságban nagyon keveset tudunk arról, hogy az egyszerű oroszok hogyan éltek meg a forradalom és a sztálini korszak traumáit és lehetőségeit, és szinte semmit arról, hogy ezek az események mit jelentettek az orosz nőknek” (Engel és Posadskaya-Vanderbeck 1998: 1).

Azért választottam ezt a Közép-Ázsia különböző országaiban végzett oral history kutatást illusztrációul a *Replika* körkérdésére, mert ez a kutatás csak oral historyval volt lehetséges, és mind a projekt résztvevőinek, mind az elkészült nemzeti és orosz nyelven megjelentetett könyvek olvasóinak ez másfajta megközelítési módot jelentett.

Az oral history a kutatás kritikai módszere és egy vizsgálati mód, mely tökéletesen alkalmas arra, hogy a változó és átalakuló női szubjektivitás formáit elemezzük. Mint műfaj és mint módszer az 1960-as években született, mikor az elitista értelmiség úgy érezte, szükség van az öntudatnövelés felülről lefelé való megvalósítására. Ebben a kutatásban is komoly veszélyt jelentett a „maternalizmus”, hiszen senki nem mutatott érdeklődést a nők történeteire. Mi abban a helyzetben találtuk magunkat, hogy „hangot adjunk” a nőknek, pedig ezt a felfogást társadalmilag és kulturálisan is komolyan kritizáltuk.

Meglepetésünkre az a „kulturális eszköztár”, amit a megkérdezett nők az interjúban használtak, főleg vallásos eszköztár volt. Az elmesélés fő kerete pedig a kommunizmus áldozatának szerepe, mely semmilyen személyes variáció megjelenítését nem tette lehetővé. A függetlenségüket újonnan elnyert államokban ez vált 1991 után a hivatalos történetírás keretévé. Noha ezek a történetek borzalmas személyes fájdalmakkal jártak együtt, mégis, a történetmondás folyamatosan haladt. Ekkor kellett rájösszünk, hogy hiába az oral history az egyetlen elmesélési forma, melyben a nők a tapasztalataikat megoszthatják a kutatókkal és másokkal is – az elmesélés kerete meghatározza az élményt. Az oral history történeteiben az interjúalanyok összefüggő önmegjelenítést akarnak létrehozni, és ez a kommunizmus bűnein át az egyéni ellenállási formák elmondásáig terjed. A női politikai szubjektivitást pedig ezen keresztül például képtelenség vizsgálni, mert a fizetett munkavállalás során megtapasztalt önállóság története nem férnek bele ebbe a meghatározó elmondási keretbe. Ez a kutatási kísérlet pedig értelmezhető úgy, mint fontos, de csak részben sikeres kísérlet arra, hogy olyan kommunikációs formákat alakítsunk ki, amelyek egyben a női spiritualitás és autonómia újrafogalmazására tett kísérletet is jelentik. És az oral history sokat vitatott és bírált módszere és elmélete nélkül erre nem lett volna mód.

Hivatkozott irodalom

- Pető, Andrea (szerk.) (2002): *To Look at Life through Women's Eyes: Women's Oral Histories from the Former Soviet Union*. New York: Open Society Institute.
- Engel, Barbara Alpern és Anastasia Posadskaya-Vanderbeck (szerk.) (1998): *A Revolution of their Own: Voices of Women in Russian History*. Boulder: Westview Press.

Tóth Eszter Zsófia (történész, Politikatörténeti Intézet)
Miben látja ön a szóbeli források jelentőségét? Válasz a Replika körkérdésére

Röviden és tömören:

1. Életútinterjú-készítés során olyan elbeszéléseket is megismerhetünk – például a magánélettel kapcsolatos történetek tipikusan ilyenek –, amelyek levéltári forrásokba a levéltári iratok sajátos gyűjtőköre miatt csak ritkán kerülnek be. (Például milyen magzatelhajtási módszereket alkalmaztak munkásnőknél az 1950-es években, hogyan ábrázolják szerelmi életüket, házasságukat.) Tehát ebből a szempontból az interjúzás tekinthető feltáró jellegűnek.

2. Ha nem egy alkalommal interjúzunk, akkor a múltra vonatkozó történetek több variációját is megismerhetjük, vizsgálhatjuk az emlékezés mechanizmusainak sajátosságait, az elbeszélésmódokat befolyásoló tényezőket (pl. a média hatása az emlékezetre: a rendszerváltás után közvetlenül '56-ról interjúzók más képet kaphattak, mint a későbbiekben).

3. Olyan szereplőkkel, akikre vonatkozóan rendelkezésre áll írásos forrás – pl. 1956-os szerepvállalás miatt elítélték egy perben –, úgy is készíthetünk életútinterjút, hogy *a)* az életútinterjút önálló konstrukcióként értelmezzük, vagy *b)* összevetjük az írásos forrással az interjút, vagy *c)* szembesítjük a visszaemlékezőt az írásos forrással. Így történetírói elbeszélésünkben érvényesíthetjük a többnézőpontúságot. Manapság például egy életútinterjú során az interjúkészítőnek arról kérdezni, miért lett valaki annak idején párttag, több mint szalonképtelen. Több visszaemlékező, akikkel interjúztam, elsőre letagadta, hogy párttag volt. Amikor elvittem hozzájuk az ezzel kapcsolatos levéltári források fénymásolatait, amit annak idején ők nem is láttak, érdekes volt, ahogyan az addig tabusított történetek felelevenedtek, és az interjúalanyok hatásukra újraértelmezték a múltjukat. Persze minden interjú során vannak olyan kérdéskörök, amelyeket az interjúalanyok kikerülnek, tabusítanak. Kérdés, hogy fel lehet-e tární a tabukat, érdemes-e egyáltalán belemenni az ilyen jellegű kérdésekbe. Érdemes-e önjelölt Gregers Werleként olyan titkok nyomába szegődnünk, amelyek számunkra csak érdekes történetek, de az interjúalanynak talán a szembesítés fájdalmas, későbbi múltértelmezésére, önértékelésére is kihathatnak. Úgy tűnik, hogy vannak olyan kérdések, amelyeket az interjúalanyok „elhallgatnak”, azonban, ha többször visszatérünk hozzájuk, előbb-utóbb a bizalmukba fogadnak, és a válaszokat megosztják velünk. A másik típusú tabusítás az olyan történet, amelyről mindenki mond valamit, de nem tárja fel az interjúkészítő előtt az általa teljesnek vélt igazságot. Ennek oka lehet az, hogy a csoport tagjai ismerik ugyan a „teljes igazságot”, azonban azt nem akarják megosztani az interjúkészítő idegennel. De lehet az is az oka, hogy a visszaemlékezők sem dolgozták fel egy-egy kudarcként megélt életeseményüket, ezért még ha akarnák sem tudnák történetbe foglalva elmondani azokat az interjúkészítőnek.

4. Úgy vélem, még egy elméleti problémát érdemes felvillantani. Az interjúkészítők gyakran szembesülnek azzal a kérdéssel, mennyire egyediek vagy tipikusak azok az életutak, amelyeket az emberek elmesélnek nekik, milyen keretekbe rendezik történeteiket. Lutz Niethammer és kutatócsoportja az 1980-as évek NDK-jában érdekes módszertani kísérleteket tett az életútinterjú-készítések során. Például a kész interjúszöveget elolvastatták egyes interjúalanyokkal, így az olvasó megismerhette a tanulmányból azt is, hogyan kommentálta az interjúalany saját gondolatait. A kutatócsoport tagjai elsősorban magnóval interjúztak. Azonban amikor az interjúalanyok arra kérték őket, hogy kapcsolják ki a magnót, azt je-

lezték a szövegelemzés során, és külön elemezték (az emiatt jegyzeteléssel rögzített szöveg alapján), hogy vajon miért kérték ezt (Niethammer, von Plato és Wierling 1991).

Lutz Niethammer „Ego-Histoire – Fragmente einer Antwort” című visszaemlékezésében hangsúlyozta (2002: 108), hogy oral historistaként gyakran tapasztalta azt, hogy az emberek élettörténetüket gyakran szerkesztik olyan keretbe, amelyben a köztörténeti narratíva elvárásainak megfelelően azt a huszadik század nagy történelmi eseményeihez igazítva dramatizálják. Büszkék arra, hogy az „átmentett hagyomány” vagy a „szerencsés véletlenek sorozata” segítette őket. Ezek az elbeszélések inkább tipikusak, mint egyediek. Azonban, amikor az interjúalanyok az elbeszélés sodrában „elfeledkeztek” arról, hogy meg akarnak felelni a köztörténeti narratíváknak, akár csak egy-egy történettöredék, morzsányi elbeszélés erejéig is, akkor más típusú történeteket beszéltek el. Ezeknek a történeteknek a segítségével érthetőbbé tehető, hogy a normatív rendszerre hivatkozó uralmi viszonyok között, más modellben a diktatúrában, miként volt lehetséges, hogy az egyes emberek ne egy típust képviseljenek, hanem életútjukat sajátosként és egyediként ábrázolják.

Hivatkozott irodalom

Niethammer, Lutz, Alexander von Plato és Dorothee Wierling (1991): *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*. Berlin: Rowohlt.

Niethammer, Lutz (2002): *Ego-Histoire? und andere Erinnerungsversuche*. Wien: Böhlau Verlag.

Vajda Júlia (szociológus, pszichológus, ELTE TáTK Szociológia Tanszék)

Engedtessek meg nekem, hogy a kérdést személyesen értelmezzem, s részben a saját személyes történetemen keresztül mondjam el azt, hogy miben látom a szóbeli (történeti) források jelentőségét. Ezt az értelmezést a szememben – túl azon, hogy e terjedelem nem teszi lehetővé teóriák kifejtését – az is legitimálja, hogy úgy vélem, ha a szóbeli közléshez ún. szóbeli forrásként közeledünk, a személyeset emeljük be a kutathatónak tekintett anyagba. S hogy miért tettem zárójelbe a „történetit”? Magam nem történeti forrásként használok a szóbeli forrást, s nem csak azért nem, mert az én szakmám nem a történelem kutatása, hanem azért sem, mert félek, hogy ott, ahol történeti forrásról beszélünk/nek, nehezen kerülhetjük meg azt a – számomra sokkal rokonszenvesebb Hayden White-ival szembenálló – rankei szemléletet, amely épp nem a személyeset, hanem az ún. objektívet keresi a történelemben.

Lévn pszichológus és szociológus is, engem az egyénnek és a társadalomnak, az egyéninek és a társadalminak az egymásra hatása foglalkoztat, az, ahogy a személyes lét, élmény, identitás, a valóban egyéni létélmény hat az egyén társas és társadalmi viselkedésére, ahogy befolyásolja azt, ahogy az egyén társadalmi szereplőként viselkedik, s ahogy ebből végső soron a társadalom egyes kisebb s nagyobb csoportjainak a viselkedésmódja, s legvégül a társadalom működésmódja összeáll. S fordítva, ahogy a társadalom hat az egyénre, ahogy az egyént körülvevő szűkebb s tágabb környezet, s annak viselkedése, működése meghatározza azokat a társadalmi elvárásokat, amelyekkel az egyén szembesül, s azt, ahogy ezek hatására érez, s legvégül azt, ahogy mindezek befolyásolják személyes történetét.

Matematikusként kezdtem, aztán ráunva a matematika gyönyörű, ámde valóságidegen világára, szociológiát kezdtem tanulni. Logikus volt, hogy a matematikai statisztikát komolyan felhasználva közeledjek újonnan választott tárgyamhoz. Mégis a tapasztalatok, amelyeket a terepen szereztem, s a kudarcok, melyek a statisztika alkalmazásában értek akkor, amikor segítségével szerettem volna leírni az általam megtapasztalt valóságot, rádöbbsentettek arra, hogy én nem ezt keresem. Nem olyan szociológiát akarok űzni, amely az egyénre mint a társadalom gépezetének kis csavarkájára tekint. Hogy engem az egyén – is – érdekel. S elkezdtem pszichológiát – is – tanulni.

A narratív interjú készítésének módszere és hermeneutikai esetrekonstrukción alapuló elemzése olyan eljárás, amelyben szociológusként és pszichológusként is megtaláltam magam. Olyan egyre inkább elterjedő és elfogadottá váló határterületnek látom, ahol a szóbeli anyagot, az interjú szövegét egyszerre tekintjük társadalmi terméknek és egyéni produktumnak, nem feledkezve meg ugyanakkor az interjú helyzet teremtette dialogicitásról sem. Innen nézve az élettörténetét az interjúban elmesélő személy egyrészt önálló, független individuum, akinek narratíváját a saját pszichés működése, identitása, szelfélménye határozza meg. Ugyanakkor társadalmi aktor is, akinek működésére az őt körülölelő társadalom a maga normáival, illetve a normáit közvetítő egyedei révén hat. Ugyanezen egyedek mindeközben a narrátor pszichés realitásának is szereplői, maguk is saját pszichével, identitással, személyiséggel bíró lények, akiknek működése ugyanilyen kettősen meghatározott. S a dialogicitás? Az interjú helyzet épp egy ilyen összetetalálkozásban jön létre. Két egyén interakciójában, ahol mindkettejüket egyként befolyásolja mindaz, ami személyes bennük és számukra, s az, ahogy számukra és bennük a társadalom lecsapódik.

Mindezeken felül a narratív interjú azáltal, hogy nem előre megfogalmazott kérdésekkel közeledik ahhoz, akire kíváncsiak vagyunk, lehetővé teszi, hogy készítője egyszerre legyen jelen kíváncsi kutatóként s – még azok is, akinek nincs ilyen irányú képzettségük – terapeutaként. Hisz amikor az egyén teret kap arra, hogy egy figyelmes s be nem avatkozó hallgatónak narratív identitását élettörténete időben nem korlátozott elbeszélése révén megfogalmazza, olyan, terápiás hatással is bíró szituációba kerül, amely ritka adománya örökösen rohanó huszonegyedik századi Európánkban az életnek.